

POHŘEBNÍ ZVYKLOSTI MLADÉ CÍRKVE

Prolegomena k nekrogeografii Církve československé husitské (a pravoslavné církve) v meziválečném období

Zdeněk R. Nešpor

Fakulta humanitních studií UK & Sociologický ústav AV ČR Praha

Funeral Customs of a Young Church. Prolegomena to Necrogeography of the Czechoslovak Hussite Church (and Orthodox Church) in the Interwar Period

Abstract: This study complements and concludes the necrogeographic analysis of the Czech lands, and presents an overview of the confessional burial grounds of the Czechoslovak (Hussite) Church and the Orthodox Church. We can glean from the available sources that local and regional “Czechoslovak” cemeteries were established, although the Church as a whole (unsuccessfully) attempted to “nationalise” existing cemeteries. Later, the Church came to accept the interconfessional character of these cemeteries, and at the same time, it vehemently established its own columbariums and urn burial grounds. Despite of the fact that the Czechoslovak (Hussite) Church permitted the cremation of some members of other churches, as well as of atheists, and for some time, its clergymen took part of the cremation ceremonies, the Church itself did not discuss the matter, nor did it form any official Church standpoint on this issue. Due to internal Church reasons, cremation as such was only inadvertently proclaimed on the pages of its central ideological magazine, Český zápas, and that beginning from the mid-1920s, although cremation was de facto already the standard within the Church at this time. The burial practices of the members of the Czechoslovak (Hussite) Church in the interwar period thus anticipated the future inclinations of the majority of Czech society.

Keywords: *Death; funerals; cremation; necrogeography; Czechoslovak Hussite Church; Orthodox Church*

Nehledě k významu tématu a aktuálnímu světovému rozšíření *death studies* je třeba konstatovat, že výzkum umírání, smrti a pohřebních obřadů je v České republice dosud předmětem zájmu jen nemnoha jednotlivců. Z etnologické a sociálněantropologické perspektivy se jim věnovali především Giuseppe Maiello, Alexandra Navrátilová a Olga Nešporová (Navrátilová 2004; Maiello 2005; Nešporová 2006, 2007 a, b, 2008, 2009, 2011, 2013, 2015), ze sociologické perspektivy Zdeněk R. Nešpor, Marie Přidalová a Magdaléna Rajčanová (Přidalová 1998; Rajčanová 2001; Nešpor 2011a, b, 2012a, 2013, 2016; Nešpor – Nešporová 2011), z hlediska sociální geografie Martina Hupková (2010 a, b, 2013, 2014). Není přitom náhodou, že většina uvedených prací aplikuje zahraniční, v českém akademickém prostředí neznámé a/nebo „nevýznamné“ perspektivy, není-li přímo určena zahraničním čtenářům: jedním z významných závěrů dokumentovaných dosavadním výzkumem je totiž v domácím prostředí nereflexovaná výrazná specifická českých pohřebních zvyklostí a norem ve srovnání s jinými (západo)evropskými zeměmi. Ilustrovat ji může kupříkladu rychlý rozmach (ideologie) kremačního hnutí na počátku 20. století, jemuž však dlouho neodpovídal relativně pomalý růst podílu pohřbů žehem a přetrvávání řady inhumáčních praktik i v případě pohřbu popela (k těmto otázkám srov. Nešpor – Nešporová 2011).

Otázky spojené s přípravou na smrt, se smrtí a pohřbíváním jsou přirozeně též předmětem zájmu lékařů a psychologů (Haškovcová 2000; Špatenková 2008, 2014), teologů a právních specialistů (Kotrlý 2008, 2011, 2012) nebo se k nim vyjadřují sami pracovníci pohřebních služeb, kteří je různým způsobem kombinují s výše uvedenými disciplínami (Stejskal – Šejvl a kol. 2011). Těmto „pohledům z praxe“ nicméně obvykle chybí mezinárodní, případně širší teoretický sociálněvědní přesah. Uvádí-li kupříkladu Lily Kongová mezi šesti hlavními výzkumnými tématy tzv. nové religiозní geografie vztah společnosti a krajiny, vazby mezi sakrálními a sekulárními objekty, studium společenských skupin a jejich identit, zájem o symbolická a religiозní místa, procesy sakralizace a sakrální zkušenost s náboženskými místy (Kong 1990, 2004), tematika smrti a následného nakládání s lidskými pozůstatky či ostatky úzce souvisí s většinou z nich. Autorku to přirozeně vedlo k soustředění zájmu na místa posledního odpočinku a jejich aktuální proměny (Kong 1999; srov. také Rugg 2000; Maddrell – Sidaway 2010). Výzkum se tak vrací k tematice nekrogeografie, otevřená již v šedesátých letech minulého století v USA (Kniffen 1967). Současná nekrogeografie však zohledňuje větší počet (typů) míst uložení lidských pozůstatků či ostatků, respektive truchlení – stále častěji přitom nejde o těž

1. Účastníci pohřbu Karla Farského před provizorním pražským krematoriem. Přetisk z *Českého zápasu* 1927.

místa – a s nimi spojených měnicích se a sociálně a personálně podmíněných kulturních významů.

Nekrogeografický výzkum českých zemí dosud nicméně sotva započal. V kontextu nové religiózní geografie (Havlíček 2007; srov. Havlíček – Hupková 2008, 2013) se mu prostřednictvím případových studií věnovala již výše zmíněná Martina Hupková, záslužnou evidenci českých pohřebišť zpracoval tým pod vedením Vojtěcha Eliáše a Tomáše Kotrlého (Eliáš – Kotrlý 2006)¹ a nejnověji k němu přispěl Zdeněk R. Nešpor analýzou evangelických hřbitovů vznikajících v období od tolerančního patentu do současnosti (resp. do poloviny 20. století, odkdy je naopak třeba sledovat zánik, zcizování a významové proměny někdejších konfesních pohřebišť; Nešpor 2016). I kdybychom však vyšli z dnes již neúplného, příliš úzkého vymezení nekrogeografie jako studia

¹ Již dříve byl přitom zpracován přehled židovských pohřebišť, včetně již zaniklých (Gruber – Myers 1994), o evidenci válečných hrobů a vojenských hřbitovů pečuje ministerstvo obrany (srov. Stejskal – Šejvl a kol. 2011: 339–346).

lokalizace a významových a funkčních dimenzí tradičních (nejmě konfesních) pohřebišť, nutno konstatovat, že v českém prostředí byly dosud pomínuty specifické případy míst posledního odpočinku členů dalších náboženských skupin – Církve československé (husitské), případně i pravoslavné církve. Než bude možno přistoupit k systematickému studiu nekrogeografie v modernějším, širším vymezení, především z úhlu pohledu tzv. *deathscape(s)* (Kong 1999; Rugg 2000; Maddrell – Sidaway 2010: zejm. 95–224; Hupková 2013: 31–32, 97–106), zahrnujícího mnohem širší množinu míst než jen „klasické“ hřbitovy a současně umožňujícího studovat proměny významu jednotlivých aspektů „hřbitova“, je nutné z historického a sociálněvědního hlediska alespoň přiblížit i tuto kategorii.

Cílem tohoto článku je nastínění pohřebních praktik a zvyklostí v (rané) Církvi československé, která vznikla na počátku roku 1920 oddělením části nespokojeného římskokatolického kléru a věřících od římskokatolické církve a v roce 1971 přijala současný název Církve československá husitská (k dějinám CČSH srov. alespoň Kaňák 1970; Urban 1973; Frýdl 2001; 90 let 2010). Přitom bude provedena také evidence sice malého, přesto však nepominutelného počtu „československých“ konfesních pohřebišť. Potíž je ovšem v tom, že zatímco (původně) evangelické hřbitovy můžeme detekovat nejen prostřednictvím současné databáze veřejných a neveřejných pohřebišť na území České republiky (Eliáš – Kotrlý 2006), ale rovněž prostřednictvím historických pramenů (Nešpor 2009), v případě Církve československé (husitské) žádná podobná databáze neexistuje. Entropický stav ústředního církevního archivu ji v současnosti ani neumožňuje vytvořit, nehledě k nejistotě o tom, zda vůbec kdy měly ústřední církevní orgány úplný přehled o majetkových a dalších aktivitách jednotlivých náboženských obcí. Přestože je studie zaměřena primárně na Církve československou (husitskou), okrajově bude zmíněna i problematika pravoslavných pohřebišť, aby tak byla – spolu s výše uvedenými již zpracovanými případy – vyčerpána existující informační základna ke konfesním hřbitovům na současném českém území.²

² Podle Eliáše a Kotrlého bylo v roce 2006 z celkových 5800 hřbitovů na území České republiky 3370 ve vlastnictví obcí a státu, 75 ve vlastnictví fyzických osob a u 358 nebylo vlastnictví určeno; z konfesních pohřebišť připadalo 1565 na římskokatolickou církev, 241 na židovské náboženské obce, 145 na Českobratrskou církev evangelickou, 35 na Slezskou církev evangelickou a. v., 10 na Církve československou husitskou a 2 na Církve adventistů sedmého dne (Eliáš – Kotrlý 2006: 17). V posledním případě (ibid.: 124) se však nejedná o konfesní pohřebiště této církve, nýbrž o bývalé židovské hřbitovy, které církev koupila jako stavební parcely – a později je převedla na židovskou obec. Naproti tomu (dřívější) existenci zvláštních pravoslavných pohřebišť dokumentuje sekundární literatura (Marek – Bureha 2008).

2. Věřící Církve československé (husitské) běžně užívali občanská kolumbária a urnové hroby, jenom v některých případech přitom lze identifikovat jejich konfesionalitu – zde předposlední deska v prvním sloupci kolumbária u krematoria v Praze-Strašnicích. Foto Z. R. Nešpor, 2015.

Nová církev ke starému tématu: Kde a jak pohřbívat „čechoslováky“?

Církev československá (husitská) vznikla v situaci zásadních změn (nejen) v pohřební praxi, vedených snahou o „odrakouštění“ nového státu a snížení dosavadního dominantního vlivu římskokatolické církve, o budování nábožensky liberálního, případně i odlukového (k čemuž nakonec nedošlo) uspořádání vztahů mezi státem a církví. Revoluční národní shromáždění přijalo již v dubnu 1919 tzv. Lex Kvapil, který vedle tradiční inhumace povoloval pohřeb žehem (č. 180/1919 Sb. z. a. n.),³ a volený parlament zanedlouho formuloval

³ Na území separatistických německých krajů začalo ke kremacím fakticky docházet ještě dřív, protože liberecké krematorium, postavené již v letech 1915–16 a následně zapečetěné, zahájilo provoz bez ohledu na legislativní zákaz již na konci října 1919; Nešpor – Nešporová 2011: 578.

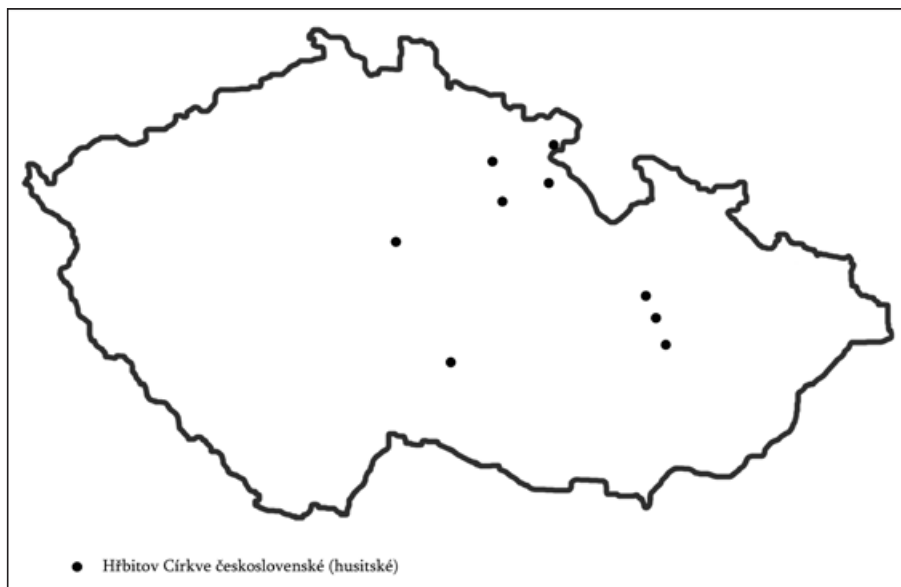
podrobnější, ne však omezující specifikaci podmínek kremací a výstavby související infrastruktury (zákon č. 464/1921 Sb. z. a n.). Zároveň přitom došlo k důslednější aplikaci rakouského interkonfesního zákona (č. 49/1868 ř. z.) a k jeho rozšíření (96/1925 Sb. z. a n.), což se projevilo v případě faktické likvidace konfesních pravidel pro užívání zádušních hřbitovů (srov. Nepostrádatelný rádce 1926: 114–119; Bušek 1931: 336–337). Nadále totiž platilo, že lidské pozůstatky i ostatky nebylo možné ukládat mimo oficiální pohřebiště, třebaže výjimky v praxi existovaly. Interkonfesní zákony přitom povolovaly možnost pohřbu jinověrce na konfesní hřbitov, nebylo-li v místě úmrtí k dispozici pohřebiště jeho vlastní církve nebo „občanské“ (nekonfesní).⁴ Do té doby, v „dlouhém“ 19. století, byli evangelíci povinni respektovat zádušní charakter římskokatolických hřbitovů, kam podle kanonického práva jinověrci neměli možnost ukládat své zemřelé (CIC, can. 1239–1240⁵). Museli si tedy zřizovat své vlastní hřbitovy⁶ a od sedmdesátých let 19. století začala ze stejného důvodu vznikat nekonfesní městská, případně i obecní pohřebiště. Nadále však už nic podobného nebylo nutné. Zakládání nových konfesionálně vymezených hřbitovů proto fakticky ustalo (Nešpor 2016).

Vzhledem k okolnostem vzniku Církve československé (husitské) a jejímu konfrontačnímu vztahu vůči římskokatolické církvi nepřekvapuje, že nová církev plně využila možnosti sebevymezení vůči mateřskému společenství, a to i v případě pohřebních zvyklostí (Nešpor – Nešporová 2011: 572; srov. Kordule 1937). Zatímco římská katolická církev se snažila o zachování konfesní výlučnosti (zádušních) hřbitovů, „čechoslováci“ ji vehementně odmítali. Zatímco první v tomto období pohřeb žehem zakazovali, druzí jej podporovali. „Vždyť proč by nemohli býti lidé, zrození ohněm lásky, pochováni čistým ohněm, stravujícím v krátké době mrtvé tělo, jež stejně se v popel a prach obrátiti musí?“ (ibid.: 86). V prvních letech existence Československé církve situaci ovšem komplikovaly její pravoslavné inklinace, definitivně ukončené až odchodem Matěje Pavlíka (Gorazda) a jeho skupiny před polovinou dvacátých let; pravoslavné církve,

⁴ Prvorepublikový interkonfesní zákon umožňoval pohřb jinověrce na konfesionální hřbitov za určitých podmínek i tehdy, byl-li v místě hřbitov konfese zemřelého, to vše i v případě pohřbu popela; zákon č. 96/1925 Sb. z. a n. tedy fakticky přinášel zobecnění konfesních pohřebišť.

⁵ Pro přesnost dodejme, že CIC, can. 1212, za určitých podmínek umožňoval pohřb nekřtěnat, sebevrahů, jinověrců a „veřejných hříšníků“ na zádušním hřbitově, ovšem jen na místě viditelně odděleném plotem nebo alespoň brázdou.

⁶ Konfesionálně vymezená pohřebiště samozřejmě zakládali také židé, v tomto případě i z vlastního zájmu, neboť ortodoxní interpretace halachy vylučovala společné uložení tělesných pozůstatků s jinověrci.

3. Doložené hřbitovy Církve československé husitské. Zpracováno podle: Eliáš – Kotrly 2006.

včetně srbské, totiž kremaci zemřelých striktně odmítaly a podobně jako tehdejší římskokatolická církev soudily, že vylučuje tělesné zmrtvýchvstání. Církev československá proto nepřijala žádné oficiální stanovisko vůči pohřbu žehem, ačkoli její mnozí její členové i duchovní v praxi již od počátku její existence volili,⁷ a v případě existujících hřbitovů doufala v jejich získání, „znárodnění“ nebo alespoň formalizované spoluužívání na úkor římskokatolické církve. Formální vlastnictví stávajících hřbitovů nebylo totiž výše uvedenou legislativou dotčeno, proto v některých případech docházelo ke sporům, z nichž chtěla v lokalitách své převahy nová církev těžit, podobně jako v případě snahy o získání některých dosud římskokatolických kostelů a kaplí (srov. *Otázka kostelů 1922*). V obou případech byla ovšem neúspěšná, chrámy a modlitebny si musela nově vybudovat (případně pronajímat), zatímco všechny existující hřbitovy mohla používat jen na základě interkonfesního zákona.

⁷ Naopak Českobratrská církev evangelická, jejíž někteří představitelé kremace ze stejných důvodů rovněž podporovali, oficiální stanovisko k pohřebnímu ritu přijala na svém třináctém konventu v červnu 1935. Došlo k tomu ovšem až relativně pozdě a současně šlo o kompromisní řešení: volba pohřebního ritu byla plně ponechána na individuálním rozhodnutí každého člena církve.

Ačkoli i mezi vůdčími představiteli církve byla řada rozhodných stoupenců žehu (srov. Kordule 1937), žádná výraznější veřejná diskuse na toto téma v prvních letech budování církve vlastně ani neproběhla. Časopis *Český zápas* řešil přednostně jiné otázky církevní orientace a rozhraničení vůči římskokatolické teologii a náboženské praxi a jen „mimochodem“ v případě některých „československých“ pohřbů uváděl, že došlo ke kremaci.⁸ Jako důležitější se v první polovině dvacátých let jevil boj o vlastnictví či (spolu)užívání dosavadních zádušních hřbitovů (O hřbitovech 1922), alespoň v intencích platných zákonů,⁹ diskutován byl rovněž průběh církevního pohřbu, aby nebyl „více méně zábavnou procházkou“ jako údajně u římských katolíků,¹⁰ nebo odlišný význam a forma slavení svátku „dušiček“.¹¹ Mohutný impuls ve prospěch kremace přinesla teprve smrt prvního patriarchy Církve československé Karla Farského v červnu 1927, respektive jeho rozhodnutí pro pohřeb žehem, který proběhl s náležitou veřejnou pompou.¹² Fotografie davu účastníků pohřbu před provizorním pražským krematoriem přitom tvořila jeden z osmi doprovodných obrázků, které *Český zápas* přinesl, podrobně byly popsány i pohřební proslovy a průběh rozloučení, které učinilo „konec všemu, co bylo na patriarchovi Farském časného“. Přinejmenším duchovní a významnější představitelé církve nadále prakticky neměli volbu, církevní „normou“ se stala kremace,¹³ o níž už ani nebylo třeba na stránkách *Českého zápasu* (ani jinde) jakkoli diskutovat. Ilustrativní je v tomto smyslu poměrně vysoký a dále rostoucí podíl členů Církve

⁸ Např. „Br. Ředitel Frant. Jirů.“ *Český zápas* 7, 1924, 24 (12. 7. 1924), s. 3–4; „Br. Stanislav Rykrt.“ *Český zápas* 8, 1925, 26 (25. 6. 1925), s. 1; jde o první výraznější připomenutí kremace v případě příslušníků Církve československé, do té doby pohřební ritus v nekrologích obvykle nebyl uváděn, ani když prokazatelně došlo ke kremaci.

⁹ Dále srov. „První československý pohřeb na Valašsku.“ *Český zápas* 4, 1921, 25 (24. 6. 1921), s. 5; F. Kalous: „Náš pohřeb na Příbramsku.“ *Český zápas* 5, 1922, 12 (24. 3. 1922), s. 3–5; „Přečin urážky církve při pohřbu v Polici nad Met.“ *Český zápas* 5, 1922, 42 (20. 10. 1922), s. 4–5; „První pohřeb příslušníka ČČS za četnické ochrany v lázeňském městě Luhačovicích.“ *Český zápas* 6, 1923, 2 (12. 1. 1923), s. 4–5; K. Farský: „Žádáme si ochrany mrtvých před římským fanatismem v republice československé.“ *Český zápas* 6, 1923, 7 (16. 2. 1923), s. 4–5.

¹⁰ V. Růžička: „Náš duchovní při pohřbu.“ *Český zápas* 6, 1923, 23 (8. 7. 1923), s. 2–3, cit. s. 2; dále srov. „O posledních věcech člověka.“ *Český zápas* 7, 1924, 13 (27. 3. 1924), s. 8.

¹¹ „Slavnost Dušiček na hřbitově příbramském.“ *Český zápas* 5, 1922, 47 (24. 11. 1922), s. 3–4.

¹² „Patriarcha biskup Dr. Karel Farský.“ *Český zápas* 10, 1927, 25 (13. 6. 1927), s. 1–4; „Patriarcha Dr. Karel Farský. Pořad pohřebních obřadů dne 16. června.“ *Český zápas* 10, 1927, 25 (15. 6. 1925), s. 1–2; „Poslední cesta patriarchova.“ *Český zápas* 10, 1927, 26 (22. 6. 1926), s. 1–5.

¹³ Srov. bezprostředně následující nekrolog profesora Husovy fakulty Karla Statečného: „Nová ztráta ČČS.“ *Český zápas* 10, 1927, 33 (17. 8. 1927), s. 3–4.

4. Původní kolumbárium Církve československé (husitské) na ochozu Husova sboru v Praze-Vinohradech projektoval Pavel Janák společně s kostelem, postaveným v letech 1930–35. Foto Z. R. Nešpor, 2015.

československé mezi uživateli krematorií: v roce 1930 šlo o 14 procent všech pohřbů žehem, v roce 1940 o 20 procent a v roce 1949 téměř o čtvrtinu (Nešpor – Nešporová 1911: 588).¹⁴

Žeh, nebo inhumace: „Diskuse“ o pohřebním ritu v (rané) Církvi československé

I když *Český zápas* jakožto ústřední ideové periodikum Církve československé začal o kremaciích informovat relativně pozdě a vlastně jen „mimočodem“, nepochybně kvůli dřívější snaze o neroztkotření se s (tehdejší) pravoslavně či

¹⁴ Pro srovnání dodejme, že při sčítání lidu v roce 1930 se k Církvi československé hlásilo 7,3 % obyvatelstva českých zemí a v roce 1950 10,6 %.

alespoň více tradicionalisticky orientovanou částí církve, neznamenalo to, že by žeh byl zmiňován jen v konkrétních případech informací o úmrtích církevních pracovníků. Došlo k tomu nicméně opět teprve těsně před polovinou dvacátých let a opět téměř „mimoděčně“, bez jakékoli výraznější diskuse, natož ideových proklamací, které ve prospěch kremací halasně vyhlášovalo tehdejší kremační hnutí a jeho příznivci (srov. Nešpor 2012a). Vůbec první zmínku o církevní podpoře pohřbu žehem totiž představuje inzerát na architektonické návrhy nových církevních budov (chrámových sborů), který u všech (4) základních typů bohoslužebných a provozních staveb předpokládal nejen modlitebnu/y, kancelářské a případně i archivní prostory, ale rovněž „místnost určenou za kolumbárium, a to nejraději v suterrainu.“¹⁵ Kremace zemřelých církevníků byla tedy již tehdy považována za „samozřejmou“, aniž se o ní jakkoli diskutovalo. Významnější byla totiž svého druhu demokratizace chrámového prostoru: zatímco římskokatolická církev do kostelních prostor tradičně umísťovala pouze významné zemřelé – fundátory, církevní představitele apod. –, kremace *de facto* umožnila otevřít tyto prostory všem členům církve, nebo i dalším osobám.¹⁶

Druhým důvodem „mimoděčného“ zmínění pohřbu žehem byla problematika církevních pohřbů římských katolíků provedených duchovními odštěpené církve: přinejmenším někteří římsští katolíci nesdíleli oficiální stanovisko své církve odmítající žeh a současně nechtěli čistě sekulární pohřeb nebo pohřeb v režii kremačního spolku, natož pohřeb bez obřadu (ty byly v meziválečném období zcela výjimečné), proto se s žádostí o vykonání obřadu obraceli na duchovní relativně nejbližší církve. Podobné situace ostatně nastávaly i v jiných evropských zemích, kde byli takto oslovovali anglikánští, starokatoličtí, případně i protestantští duchovní. Československá církev zprvu tento zájem vítala a stěžovala si na postup státních orgánů, které v konkrétním případě zabránily výkropu hrobu spálené římské katoličky na zádušním římskokatolickém hřbitově československým duchovním, přičemž dosáhla revize v duchu liberální interpretace interkonfesního zákona v tom smyslu, že „nesmějí nadále orgány římsko-katolické církve brániti v konání výkropu a obřadů kněžím jiných

¹⁵ „Ideová soutěž na chrámové sbory církve československé.“ *Český zápas* 7, 1924, 14 (3. 4. 1924), s. 11; inzerát byl následně ještě několikrát opakován a ve zkrácené podobě vyšel i v běžném tisku. Charakteristickým rysem soutěže bylo přitom i to, že návrhy směli podávat jen „projektanti, kteří jsou příslušníky některého národa slovanského.“

¹⁶ Třebaže šlo o zásadní inovaci, nutno ovšem i v tomto případě konstatovat, že o ní dobový církevní tisk až překvapivě mlčel. Explicitně se naproti tomu objevila v případě evangelíků, k tomu srov. Nešpor 2009: 123 aj.

5. Kolumbárium vinohradského Husova sboru se záhy naplnilo, proto došlo v roce 1938 ke zrušení ztrátového divadelního sálu v suterénu kostela a jeho přeměně na další kolumbárium. Projekt vypracoval Jiří Jakub a dodnes jde o nejrozsáhlejší interiérové kolumbárium v České republice; autorem fresky Převoz očištěných je František Jakub. Foto Z. R. Nešpor, 2015.

církví“ (výnos zemské politické správy č. 101.140 z 5. března 1924).¹⁷ Po dvou letech, v listopadu 1926 však ústřední rada církevní stanovisko změnila, respektive duchovním účast na pohřbech jinověrců nebo bezvěrců zakázala. Důvodem bylo to, že „není důstojno církve československé, aby dělala ‚služku pro všecko‘“, a reakce na obviňování ze strany římskokatolické církve, že její konkurentka vykonává pohřební obřady pro nečleny jen ze zjištěných důvodů.¹⁸

I z této záležitosti je ovšem zřejmé, že kremace byly vedením a přinejmenším částí věřících Církve československé považovány za zcela samozřejmé, což

¹⁷ „Církevní obřady v krematoriu.“ *Český zápas* 7, 1924, 35 (28. 8. 1924), s. 5; jde o přetisk z *Krematorium* 15, 1924, 7, s. 67–68.

¹⁸ „Asistence při kremaci jinověrců a bezvěrců.“ *Český zápas* 9, 1926, 47 (17. 11. 1926), s. 2.

implicitně plyne i z dalšího článku nadepsaného sice „Kremace“, který však řešil pouze záležitost hřbitovní interkonfesionality.¹⁹ Jediný ideově orientovaný text, zdůrazňující klasičnost a současně modernost, údajný národní charakter a všechny ostatní přednosti žehu, jimiž argumentovali stoupenci kremáčnického hnutí, proto na stránkách *Českého západu* na dané téma publikoval – předseda spolku Krematorium František Mencl (1925). Mencl vděčně, byť v té době ještě nepřilíh pravdivě konstatoval, že „*Církev československá* jest u nás první a jediná, která této pietní myšlence [= výstavbě kolumbárií] věnovala zájem“, správně však zdůraznil, že „podíl stoupců čl. církve vůči celkovému počtu kremací je značný a svědčí o velkém pochopení pro tuto novodobou ideu“ (ibid.: 4); v případě Prahy, kde podíl dosahoval 18 %, snad mohly hrát roli i ekonomické důvody,²⁰ těžko bychom však jimi vysvětlili ještě vyšší (33 %) podíl spálených „čechoslováků“ v Českých Budějovicích. Naopak na nábožensky tradicionalističtější Moravě byl podíl pohřbů žehem velmi nízký, k čemuž možná přispívaly i ekonomické a logistické důvody (nákladná doprava pozůstatků ke kremaci, obtížná přeprava pozůstatků do krematoria a/nebo nemožnost účasti většího počtu osob na posledním rozloučení v krematoriu, pokud by pohřební obřad proběhl již dříve samostatně).

Hřbitovy, nebo kolumbária: Pohřební praxe meziválečných věřících ČČS

Rakouský interkonfesní zákon a rozšiřování „občanských“ hřbitovů vedly již na konci 19. století k omezení vzniku konfesionalně vymezených pohřebišť, od jejichž budování z praktických důvodů upustily nově povolené menší církve (srov. Nešpor 2012b: 37, 37, 40–42) a evangelíci na něm setrvali jen kvůli prestiži, byť i oni se stále častěji spokojovali s pohřby mimo „vlastní“ hřbitovy (Nešpor 2016). Církev československá (husitská), která vznikla ještě později, proto teoreticky žádné vlastní pohřebiště ani nepotřebovala. Výše uvedené negativní zkušenosti s (některými) pohřby na římskokatolické zádušní hřbitovy a snad i prestižní důvody vedly však k tomu, že církev zprvu usilovala o získání existujících hřbitovů, přinejmenším v rovině dispozičního vlastnictví, a když se to ukázalo jako nemožné, v některých oblastech začala se zřizováním vlastních

¹⁹ „Kremace.“ *Český zápas* 8, 1925, 30 (23. 7. 1925), s. 2.

²⁰ Všude jinde byla kremace nákladnější než inhumace, k tomu srov. Nešpor 2011a; srov. také nižší sociální postavení většiny členů Církve československé: Hník 1930: 55–56; Srb 1949: 40–41.

6. Církev československá (husitská) systematicky ve svých sborech budovala kolumbária i nadále, i když šlo o stavby jejichž dispozice to umožňovala obtížně. Příkladem je miniaturní kolumbárium v kapli Dr. Karla Farského na bývalém německém evangelickém hřbitově v Praze; hřbitovní kapli, původně postavenou v roce 1912, církev začala užívat roku 1955. Foto Z. R. Nešpor, 2015.

pohřebišť. Lokalizaci stávajících hřbitovů ve vlastnictví Církve československé husitské ukazuje Obrázek 3, je ovšem třeba připomenout, že zachycuje současný stav: nejsou dostupné zdroje, které by dovolovaly určit, zda v meziválečném období nevzniklo více „československých“ hřbitovů, které případně byly později zcizeny nebo zanikly.²¹

Devět doložených „československých“ hřbitovů²² je přitom prostorově rozloženo značně nerovnoměrně, zatímco rozložení náboženských obcí Církve československé (husitské) pokrývalo území českých zemí v zásadě

²¹ „Československý“ hřbitov existoval kupř. v Hrotovicích u Třebíče, v současnosti je však městským – stejně jako blízký hřbitov římskokatolický; podobných případů je zřejmě víc.

²² Jedná se o lokality (k. ú.) Červená Lhota u Řimic, Dobruška, Dolní Cerekev, Hradec Králové, Kourim, Machov, Náměšř na Hané, Skalka u Prostějova a Stará Paka.

souvisle – samozřejmě s výjimkou německojazyčných oblastí a při vědomí nižšího zastoupení na Moravě (srov. Srb 1949: 69–70; Balatková 2003). Jakkoli je kvůli neexistujícím pramenům vyvozování jakýchkoli závěrů nanejvýš problematické, lze snad formulovat hypotézu, že „československé“ hřbitovy vznikaly pouze/především v oblasti východních Čech a střední Moravy. Pokud by tomu tak bylo, souviselo by to patrně s tamním specifickým charakterem věřících této církve, spíše tradicionalisticky orientovaných ve srovnání s liberálními věřícími ze středních a západních Čech, případně (na Moravě) bližších pravoslavné orientaci a/nebo srovnávajících se s pravoslavnými obcemi, které tam vznikly z původních konvertitů k Církvi československé. Bylo by možné uvažovat i o tom, že hřbitovy Církve československé přednostně vznikaly tam, kde v místě neexistoval římskokatolický nebo obecní hřbitov, použitelný na základě ustanovení interkonfesního zákona (tato hypotéza by ovšem nevysvětlovala regionální diferenciaci, protože takových lokalit existovalo mnohem víc). To však neplatilo, v sedmi případech šlo o přímé sousedství (původně) římskokatolického nebo i evangelického hřbitova a ve zbývajících dvou takový hřbitov existoval v rámci dané obce, třebaže na jiném katastrálním území. Uvážíme-li přitom, že jen tři hřbitovy byly zřízeny v tehdejších sídlech náboženských obcí,²³ ačkoli v případě starších konfesních pohřebišť jiných církví byla takovýmto lokalitám pochopitelně dáвана přednost, potvrzuje to dále naznačenou hypotézu, že zřizování „vlastních“ pohřebišť Církve československé bylo výrazně lokální, respektive regionální záležitostí. Místní náboženské obce většinou dodnes zůstaly vlastníky těchto hřbitovů.

Československá církev jako celek naproti tomu usilovala o budování kolumbárií ve všech svých sborech (srov. Rutrlé – Kaňáková 1954; Vaverka a kol. 2004: 141–148), ačkoli ani to nebylo z legislativních důvodů nezbytně nutné. Šlo však zřejmě o otázku prestiže a snad i o praktický bližší kontakt se zemřelými a vzpomínku na ně, jak by naznačovala argumentace Františka Mencla: „Pro pozůstalé, kteří nezapomínají na zesnulé členy rodiny, jest velikým ulehčením, nemusí-li vážit cestu za každého počasí na hřbitovy, jichž vzdálenost za městem stále vzrůstá. Zájem obce věřících pro vlastní sbor bude [zřízením kolumbária] trvale utužen“ (Menc 1925: 4). Podobnou argumentaci nemáme sice doloženou z pera žádného představitele církve,²⁴ pozdější biskup Stanislav Kordule však

²³ Jednalo se o náboženské obce Dobruška, Hradec Králové a Machov.

²⁴ Výjimkou v duchu klasické prokremační propagandy byl zřejmě nikdy netištěný proslov Karla Farského při otevření pražského provizorního krematoria, srov. „Slavnostní zahájení pražského krematoria.“ *Krematorium* 12, 1921, 12, s. 97–98, 13, 1922, 1, s. 1–3; Kordule 1937: 86.

7. Pravoslavná kaple Zesnutí přesvaté Bohorodice (1924–25) na „pravoslavném oddělení“ pražských Olšanských hřbitovů. Foto Z. R. Nešpor, 2015.

ve prospěch kremací a kolumbárií zase zdůrazňoval jejich pietní charakter a rovnost mezi zesnulými (Kordule 1937: 87). Vzhledem k nedostatečné pramenné evidenci nemůžeme konstatovat, zda se skutečně podařilo vybudovat nebo zřídit kolumbária ve všech chrámových sborech, případně v jakém časovém horizontu, přinejmenším ve většině z nich k tomu však nepochybně došlo. Podle poslední

dostupné evidence vlastníků kolumbárií a urnových hřbitovů z roku 1942 (pouze na území Protektorátu Čechy a Morava) totiž tehdejší Církev českomoravská provozovala plných 55 urnových pohřebišť (34 %) z celkového počtu 146; dalších 7 (5 %) vlastnila Českobratrská církev evangelická a zbytek připadal na obecní kolumbária, výjimečně kolumbária vlastněná Spolkem Krematorium (Popelnicová pohřebiště 1942).²⁵

Třebaže regionální rozložení doložených kolumbárií a urnových hájů Církve československé víceméně kopírovalo rozložení a velikost jejich náboženských obcí, i v tomto případě můžeme uvažovat o jejich zřízení z prestižních, nikoli jen praktických důvodů. Církevní kolumbária totiž v polovině případů (27) existovala i tam, kde byla zároveň ta občanská, a zřízení vlastního nebylo z tohoto hlediska nezbytností. Argumenty ve prospěch blízkosti zemřelým a utužení sboru, stejně jako nařízení ústřední církevní rady kolumbária zřízovat, se ovšem uplatnily. Neznamenalo to však na druhou stranu, že by členové Církve československé (vůbec) nespočívali v občanských kolumbáriích a urnových hájích, tím méně to, že by všichni volili kremaci; časté bylo jak uložení popela do hrobů, většinou rodinných, tak stále ještě i inhumace, ať už příslušný hřbitov náležel komukoli.

Exkurs: Pravoslavná pohřebiště na českém území

Jestliže výše citovaná stávající literatura, doplněná tímto článkem, vyčerpává problematiku konfesionálních pohřebišť na území současné České republiky, je třeba věnovat alespoň dílčí pozornost také pohřební praxi pravoslavné církve. Pravoslavná církev měla ovšem v českých zemích po celou dobu své existence tak málo členů (srov. Marek – Bureha 2008), že nemohla pomýšlet na zřízení vlastního církevního hřbitova. Existence pravoslavných pohřebišť v českých zemích má proto čistě marginální význam, pro úplnost ji však nelze pominout.

²⁵ Jednalo se o chrámové sbory/urnové háje Bakov nad Jizerou, Brandýs nad Labem, Brno-Tuřany, Brno-Židenice, Břežnice, Čachovice, Čelákovice, Česká Třebová, Dobruška, Dolní Bousov, Dolní Cerekev, Držkov, Heřmanice, Heřmanův Městec, Hlinsko, Hradec Králové, Chudobín, Jičín, Kolín, Kleny (Hradec Králové), Ledec nad Sázavou, Lomnice nad Popelkou, Loštice, Mirovice, Mladějov, Moravská Ostrava (dnes Ostrava)-Zábřeh, Náchod, Náměšť nad Oslavou, Nekoř, Netvořice, Neveklov, Německý (dnes Havlíčkův) Brod, Nová Paka, Nové Město nad Metují, Olomouc, Plzeň, Poděbrady, Praha II., Praha VII., Praha-Dejvice, Praha-Nusle, Praha-Smíchov, Praha-Vinohrady, Praha-Vršovice, Příbram, Semily, Slezská Ostrava (dnes Ostrava), Tábor, Tuchoměřice, Turnov, Uherský Brod, Úpice, Volduchy, Vratimov a Zbraslav (dnes Praha-Zbraslav).

8. Mauzoleum s pravoslavnou kaplí na památku srbských zajatců a vojáků zemřelých během první světové války v Jindřichovicích (1928–32); objekt zároveň slouží jako vodárna. Foto Z. R. Nešpor, 2015.

Již v roce 1905 se totiž představiteli českých pravoslavných Nikolaji Ryžkovovi podařilo vyjednat propůjčení části pražského obecního hřbitova (část nového Olšanského hřbitova), aby pravoslavní věřící měli své vlastní konfesní pohřebiště (ibid.: 230–231). Meziválečná existence poměrně rozsáhlé komunity exulantů z Ruska vedla k rozšíření tohoto prostoru, ani to však nestačilo a mnozí pravoslavní proto nezávisle na teologickém zákazu volili pohřeb žehem, snad také v naději na pozdější přemístění ostatků do vlasti (Nešpor – Nešporová 2011: 573). Řada pravoslavných vedle toho využívala služeb dalších obecních nebo církevních hřbitovů, což se stalo běžnou praxí i po druhé světové válce. I když v tomto období vzniklo asi 83 pravoslavných církevních obcí (vedle 16 obcí existujících v meziválečném období a po druhé světové válce obnovených),²⁶ některé z nich s využitím majetku zrušené Německé evangelické

²⁶ Údaje podle dosud nepublikovaného rukopisu Z. R. Nešpor – Z. Vojtíšek: *Encyklopedie menších křesťanských církví v České republice*.

církve, žádná z nich se nestala vlastníkem hřbitova, nebo přinejmenším toto vlastnictví nepřetrvalo do současnosti.

Zvláštní případ výlučně pravoslavného hřbitova, který ovšem nikdy nebyl veřejným a po svém zbudování sloužil jen jako sekundární pohřebiště, tvoří mauzoleum pravoslavných válečných zajatců z první světové války.²⁷ V letech 1928–32 jej vybudovala jugoslávská vláda v západočeských Jindřichovicích na místě někdejšího zajateckého tábora, v němž našlo smrt několik stovek srbských zajatců. V meziválečném období byli do mauzolea a na nedaleký válečný hřbitov umístěny také ostatky dalších pravoslavných padlých, původně pochovaných na jiných místech Československa, později už hřbitov nebyl užíván, dodnes je však místem výročních pietních bohoslužeb pravoslavné církve.

Závěrem

Přestože tematika konfesionálních pohřebišť na území dnešní České republiky tvoří jen jednu z (možných) výzkumných oblastí nekrogeografie, nelze ji opomíjet ani v případě méně často zastoupených náboženských skupin. Tento článek dokumentoval relativně řídké zastoupení hřbitovů Církve československé (husitské), případně i pravoslavné církve v meziválečném období, který se už nikdy později nezvyšoval, a vysoce pravděpodobnou lokální a regionální podmíněnost jejich zřizování. Mnohem častější bylo v případě Církve československé zřizování kolumbárií v chrámových sborech, i když k němu zřejmě v daném období nedošlo ve všech z nich, doplněné o zřizování samostatných urnových hájů. „Českoslovenští“ věřící nebyli ovšem povinni užívat tuto infrastrukturu, ačkoli k tomu byli příležitostně z nábožensko-sociálních důvodů nabádáni.

Církev československá (husitská) se každopádně stala jednou z propagátorek pohřbu žehem v české společnosti, i když k tomu začalo výrazněji docházet teprve asi od poloviny dvacátých let 20. století a šlo z velké míry o „mimoděčný“, explicitními prameny nedokumentovatelný proces. Církev, jež se zbavila své pravoslavně orientované zakladatelské části, od tohoto období postulovala kremaci jako standardní, třebaže nikoli jednoznačně preferovaný pohřební ritus a její duchovní dokonce nějaký čas poskytovali obřady posledního rozloučení

²⁷ Další obdobná mauzolea vznikla rovněž v Olomouci v Schillerových (dnes Bezručových) sadech a v Praze na Olšanských hřbitovech, v těchto případech se však nejednalo o výlučně pravoslavná pohřebiště a jejich součástí nebyl pravoslavný svatostánek. Pravoslavná kaple v rámci rodinné hrobky je např. také v Krpech u Kropáčovy Vrutice, ani v tomto případě se však nejedná a nikdy nejednalo o pravoslavné pohřebiště (jde o obecní hřbitov).

i při kremacích jinověrců nebo nevěřících. Zjevným podnětem pro růst podílu kremací mezi samotnými členy Církve československé byl pohřeb jejího (spolu) zakladatele a prvního patriarchy Karla Farského, nesrovnatelný v tomto ohledu s mnohem nižší podporou a tradicionalističtějšími postoji představitelů evangelické církve (Nešpor – Nešporová 2011: 572–573); ostatně, i když Českobratrská církev evangelická v meziválečném období v několika svých sborových domech vybudovala rovněž kolumbária, jejich počet i podíl byl mnohem nižší než v případě Církve československé (husitské).

Implicitní, neideologickou podporou žehu jako „normálního“ pohřebního ritu i zřizováním potřebné infrastruktury meziválečná Církev československá výrazně „předběhla dobu“,²⁸ postupně v těchto směrech v poválečném období následována většinou české společnosti. Jediným výraznějším rozdílem bylo to, že majorita postupně upouštěla od jakýchkoli církevních pohřebních obřadů, případně v posledních dekádách od pohřebních obřadů a sociálního rámce rozloučení se zesnulými vůbec (srov. Nešporová 2013: 203–212). Věřící Církve československé husitské přitom zřejmě zůstali na pozicích určených již v meziválečném období, nebo se jim alespoň z pochopitelných důvodů vzdalovali o dost pomaleji než necírkevní část společnosti.

Zdeněk R. Nešpor je historik a sociolog, docent Fakulty humanitních studií Univerzity Karlovy v Praze a vedoucí vědecký pracovník Sociologického ústavu AV ČR. Věnuje se především studiu české religiozity od 18. století do současnosti, k tomu si přibírá další témata z historie, sociologie a sociální antropologie, resp. jejich dějin, teorie a metodologie. Je autorem dvou set odborných statí a spolu/autorem či editorem dvaceti knih. V poslední době vydal knihy *Náboženství v 19. století* (Scriptorium, Praha 2010; s kolektivem), *Příliš slábi ve víře* (Kalich, Praha 2010) a *Republika sociologů* (Scriptorium, Praha 2011), vedl tým, který zpracoval *Slovník českých sociologů* (Academia, Praha 2013) a *Dějiny české sociologie* (Academia, Praha 2014). Společně se Zdeňkem Vojtíškem připravuje k vydání *Encyklopedii menších křesťanských církví v České republice* (Karolinum, Praha 2015). Kontakt: zdenek.nespor@soc.cas.cz

²⁸ Představitelé Církve československé (husitské) přitom podporovali kremace i v poválečném období, výrazně v tomto směru působil především čtvrtý patriarcha Miroslav Novák; srov. Hrdlička 2010: 188–189. Nemyslím, že přitom šlo výlučně o „mimikry“ pro jeho údajnou prozápadní ekumenickou činnost, jak se v citovaném díle domnívá historik CČSH Jaroslav Hrdlička.

Použité prameny a literatura

- Krematorium* 10, 1919 – 27, 1936 / *Žeh* 28, 1937–33, 1942.
Právo národa 1, 1918 – 2, 1919 / *Český zápas* 3, 1920–22, 1939.
- 90 let. 2010. *90 let Církve československé husitské. Kolektivní monografie*. Praha: Církev československá husitská.
- Balatková, Jitka. 2003. „Organizační vývoj československé církve (husitské) na Moravě a ve Slezsku.“ Pp. 227–241 in *Vývoj církevní správy na Moravě. XXVII. Mikulovské sympozium 2002*. Mikulov – Brno: SOKA Břeclav + Muzejní a vlastivědná společnost.
- Bušek, Vratislav. 1931. „Poměr státu k církvím v ČSR.“ Pp. 324–361 in *Československá vlastivěda V. Stát*. Praha: Sfinx – Janda.
- Eliáš, Vojtěch – Kotrlý, Tomáš a kol. 2006. *Přehled veřejných a neveřejných pohřebišť v České republice*. Praha: Ministerstvo pro místní rozvoj ČR + KTF UK.
- Frýdl, David. 2001. *Reformní náboženské hnutí v počátcích Československé republiky. Snaha o reformu katolicismu v Čechách a na Moravě*. Brno: L. Marek.
- Gruber, Samuel – Myers, Phyllis. 1994. *Survey of Historic Jewish Monuments in the Czech Republic*. New York: Jewish Heritage Council.
- Haškovcová, Helena. 2000. *Thanatologie. Nauka o umírání a smrti*. Praha: Galén.
- Havlíček, Tomáš. 2007. „Nové trendy výzkumu v religiozní geografii.“ Pp. 67–72 *Česká geografie v evropském prostoru – vyžádané přednášky, Sociogeografické procesy. Sborník příspěvků z 21. sjezdu ČGS*. Praha: Nakladatelství ČGS.
- Havlíček, Tomáš – Hupková, Martina. 2008. „Religious Landscape in Czechia: New Structures and Trends.“ *Geografie* 113, 2008, 3: 302–319.
- Havlíček, Tomáš – Hupková, Martina. 2013. „Sacred Structures in the Landscape. The Case of Rural Czechia.“ *Scottish Geographical Journal* 129, 2013, 2: 100–121.
- Hník, František. 1930. *Za lepší církví. Duševní studie o příčinách přestupů do Církve československé*. Praha: Tiskové a nakladatelské družstvo ČČS.
- Hrdlička, Jaroslav. 2010. *Patriarcha dr. Miroslav Novák. Život mezi svastikou a rudou hvězdou*. Brno: L. Marek.
- Hupková, Martina. 2010a. „Spatial Differentiation of Necrogeographical Aspects in Czechia: Causes, Consequences and Features in Landscape.“ *Folia geographica* 15, 2010, 50: 27–42.
- Hupková, Martina. 2010b. „Family Networking in the Czech Countryside. The Funeral Ceremony as a Factor in Preserving Family Relationships in the Czech Countryside.“ *Geographia Polonica* 83, 2010, 2: 5–18.
- Hupková, Martina. 2013. *Kultura pohřbívání Západního světa v kontextu společensko-politických proměn*. Rukopis disertační práce na PřF UK Praha.
- Hupková, Martina. 2014. „The Link Between the Popularity of Cremation in the Czech Republic and Religious Faith.“ *Prace geograficzne* 2014, 137: 69–899.
- Kaňák, Miloslav. 1970. „Stručný nástin dějin Československé církve vzhledem k jejímu vzniku a půlstoletému vývoji.“ Pp. 7–37 in Týž (ed.): *Padesát let Církve československé. Sborník studií pracovníků Husovy fakulty věnovaný půlstoletí ČČS*. Praha: ÚCN (Blahoslav).

- Kniffen, Fred. 1967. „Negrogeography in the United States.“ *Geographical Review* 57, 1967, 3: 426–427.
- Kong, Lily. 1990. „Geography and Religion: Trends and Prospects.“ *Progress in Human Geography* 14, 1990, 3: 211–233.
- Kong, Lily. 1999. „Cemeteries and Columbaria, Memorials and Mausoleum. Narrative and Interpretation in the Study of Deathscapes in Geography.“ *Australian Geographical Studies* 37, 1999, 1: 1–10.
- Kong, Lily. 2004. „Religious Landscapes.“ Pp. 365–381 in J. S. Duncan – N. C. Johnson – R. H. Schein (eds.): *A Companion to Cultural Geography*. Oxford: B. Blackwell.
- Kordule, Stanislav. 1937. „Kremace se stanoviska Církve čsl.“ *Žeh* 28, 1937, 6–7: 86–87.
- Kotrlý, Tomáš. 2008. „K proměnam postavení hrobníka.“ *Český lid* 95, 2008, 3: 273–292.
- Kotrlý, Tomáš. 2011. „Právněpastorační aspekty pohřbívání.“ *Studia theologica* 13, 2011, 1: 121–154.
- Kotrlý, Tomáš. 2012. *Pohřebnictví. Právní zajištění piety a důstojnosti lidských pozůstatků a ostatků*. Praha: Linde.
- Maddrell, Avril – Sidaway, James D. (eds.). 2010. *Deathscapes. Spaces for Death, Dying, Mourning and Remembrance*. Farnham: Ashgate.
- Maiello, Giuseppe. 2005. „Současné pohřební rituály v českých zemích na příkladu krematorií v Praze-Strašnicích, Zlíně a Plzni.“ *Český lid* 92, 2005, 1: 35–47.
- Marek, Pavel – Bureha, Volodymyr. 2008. *Pravoslavní v Československu v letech 1918–1953*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury (CDK).
- Mencl, František. 1925. „Urny v chrámech.“ *Český zápas* 8, 1925, 49 (3. 12. 1925): 4.
- Navrátilová, Alexandra. 2004. *Narození a smrt v české lidové kultuře*. Praha: Vyšehrad.
- Nepostrádatelný rádce. 1926. *Nepostrádatelný rádce občanů bez vyznání. Co musí každý vědět o sňatku, manželství, narození, úmrtí a pohřbu*. Praha: Vydavatelství Volné myšlenky.
- Nešpor, Zdeněk R. 2009. *Encyklopedie moderních evangelických (a starokatolických) kostelů Čech, Moravy a českého Slezska*. Praha: Kalich.
- Nešpor, Zdeněk R. 2011a. „Socioekonomie spalování mrtvol, aneb neznámá kapitola z dějin české sociologie a pojišťovnictví.“ *Pantheon* 6, 2011, 2: 22–47.
- Nešpor, Zdeněk R. 2011b. „Birth of the ‚Cremation Power‘. Growth in Cremation and Building of Crematoria in the Czech Republic.“ Pp. 248–262 in Marius Rotar – Adriana Teodorescu (eds.): *Dying and Death in 18th-21st Century Europe*. Newcastle: Cambridge Scholars Publishing.
- Nešpor, Zdeněk R. 2012a. „Lepší, jasnější a rozumnější názor na život – žeh. Kremační hnutí v českých zemích na konci 19. a v první polovině 20. století.“ Pp. 313–326 in Miloš Havelka a kol.: *Víra, kultura a společnost. Náboženské kultury v českých zemích 19. a 20. století*. Červený Kostelec: P. Mervart.
- Nešpor, Zdeněk R. 2012b. „Modernizace českého evangelického prostředí: případ svobodných církví.“ *Český časopis historický* 110, 2012, 1: 20–51.
- Nešpor, Zdeněk R. 2013. „Cremation Movement in the Czech Lands in the 20th Century.“ Pp. 119–140 in Erik Venbrux et al.: *Changing European Death Ways*. Monster: LIT.
- Nešpor, Zdeněk R. 2016. „Evangelické hřbitovy v Česku: nekrogeografická perspektiva.“ *Geografie* 121, 2016, 1 (v tisku).

- Nešpor, Zdeněk R. – Nešporová, Olga. 2011. „V žáru lásky se život započal – v žáru ohně se končí. Čtyři pohledy na vývoj kremačního hnutí v české společnosti.“ *Soudobé dějiny* 18, 2011, 4: 563–602.
- Nešporová, Olga. 2006. „Preferenční způsoby pohřbu mezi současnými českými věřícími na příkladu čtyř pražských náboženských skupin.“ *Český lid* 93, 2006, 4: 387–404.
- Nešporová, Olga. 2007a. „Believer Perspectives on Death and Funeral Practices in a Non-believing Country.“ *Sociologický časopis/Czech Sociological Review* 43, 2007, 6: 1175–1193.
- Nešporová, Olga. 2007b. „Smrt, umírání a pohřební rituály v české společnosti ve 20. století.“ *Soudobé dějiny* 14, 2007, 2–3: 354–378.
- Nešporová, Olga. 2008. „Veřejná připomínka smrti – pomníčky u silnic obětem dopravních nehod.“ *Sociologický časopis/Czech Sociological Review* 44, 2008, 1: 139–166.
- Nešporová, Olga. 2009. „Smrt jako konec, nebo začátek? O (ne)věře v posmrtný život.“ *Lidé města* 11, 2009, 3: 463–491.
- Nešporová, Olga. 2011. „Obřady loučení se zemřelými: Sekulární, náboženské nebo raději žádné pohřby?“ *Sociální studia* 8, 2011, 2: 57–85.
- Nešporová, Olga. 2013. *O smrti a pohřbívání*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury (CDK).
- Nešporová, Olga. 2015. „Pomníčky u silnic v longitudinální perspektivě.“ *Český lid* 102, 2015, 2: 173–198.
- O hřbitovech. 1922. „O hřbitovech.“ *Český zápas* 5, 1922, 29 (21. 7. 1922): 1–3.
- Otázka kostelů. 1922. *Otázka kostelů a jiné časové otázky církevně politické. Stav Církve československé na Moravě a ve Slezsku dne 1. května 1922*. Olomouc: Diecéšní rada ČČS.
- Popelnicová pohřebiště. 1942. „Popelnicová pohřebiště v Čechách a na Moravě.“ *Žeh* 33, 1942, 4: 58–59.
- Přidalová, Marie. 1998. „Proč je moderní smrt tabu?“ *Sociologický časopis* 34, 1998, 3: 347–361.
- Rajčanová, Magdaléna. 2001. „Sociální život mrtvol. Jednání a identity zemřelého na cestě k pohřbení.“ *Biograf* 2001, 25: 25–47.
- Rugg, Julie. 2000. „Defining the Place of Burial: What Makes a Cemetery a Cemetery?“ *Mortality* 5, 2000, 3: 259–275.
- Rutrlé, O[tto] – Kaňáková, A[lena]. 1953. *Sbory Církve československé*. Praha: ÚCN (Blahoslav).
- Srb, Vladimír. 1949. *Statistická příručka Církve československé*. Praha: Blahoslav.
- Stejskal, David – Šejvl, Jaroslav a kol. 2011. *Pohřbívání a hřbitovy*. Praha: Kluwer.
- Špatenková, Naděžda. 2008. *Poradenství pro pozůstalé*. Praha: Grada.
- Špatenková, Naděžda (ed.). 2014. *O posledních věcech člověka. Vybrané kapitoly z thanatologie*. Praha: Galén.
- Urban, Rudolf. 1973. *Die Tschechoslowakische Hussitische Kirche*. Marburg an der Lahn: Herder Institut.
- Vaverka, Jiří a kol. 2004. *Moderní sakrální stavby církví a náboženských společností na území Čech, Moravy a Slezska*. Brno: Jota.